

Dictionaries in Arab Language and Rhetoric- Dictionary Types and Term Dictionaries

Ramazan Ege^{1,a}, Ahmet Ensar Kahraman^{1,a,*}

¹Faculty of Theology, Usak University, 64000 Usak, Turkey

*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 23/04/2020

Accepted : 02/06/2020

Keywords:

Arab
Mu'cem
Kâmus
Term
Quran

ABSTRACT

This study aims to give information briefly about the mu'cem and khamus, which are the words of the dictionary in Arabic, and to discuss the types of Arabic dictionaries and term dictionaries. Dictionary studies in the Arab society began when the Arab society encounter foreign culture as a result of Islam's conquests. The Arabs learned the way of writing a dictionary from the nations that previously prepared a dictionary. Reasons like understanding unknown words which are in the Quran, loosing existence of words with dying of people who use words, interaction of foreign cultures and fear of losing language had writing dictionary started. Accordingly, dictionaries that serve different purposes and use different methods were written. We believe that this article will be sufficient for those who want summary information about dictionaries and glossaries, and for those who want detailed information, through reference books.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 3(1): 39-47, 2020

Arap Dili Ve Belâgatında Sözlük - Sözlük Çeşitleri ve Terim Sözlükleri

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Geliş : 23/04/2020

Kabul : 02/06/2020

Anahtar Kelimeler:

Arap
Mu'cem
Kâmus
Terim
Kur'ân-ı Kerim

ÖZ

Bu çalışma, sözlük kelimesinin karşılığı Arapça karşılığı olan mu'cem ve kâmus kelimeleri hakkında kısaca bilgi verip, Arapça sözlük çeşitleri ve terim sözlüklerini ele almayı hedeflemektedir. Arap toplumunda sözlük çalışmaları İslam'ın zuhuru ve fetihler sonucunda Arap toplumunun yabancı kültürlerle karşılaşmasıyla başladı. Araplar, daha önce sözlük hazırlayan milletlerden sözlük yazım şeklini öğrendi. Kur'ân-ı Kerim'de var olan garib kelimeleri anlamak, kelimeleri kullanan bireylerin vefatıyla kelimelerin de varlığını yitirmesi, yabancı kültürlerle etkileşimi ve dilin kaybolma korkusu gibi sebepler Arap toplumunda sözlük yazımını başlattı. Bu doğrultuda farklı amaçlara hizmet eden ve farklı yöntemler kullanan sözlükler yazıldı. Bu makalenin sözlük ve terim sözlükleri konusunda özet bilgi isteyenler için yeterli, detaylı bilgi isteyenler için ise kaynak kitaplardan da yararlanarak bu bilgilere bir yol olacağı kanaatindeyiz.

^a ramazan.ege@usak.edu.tr

^b https://orcid.org/0000-0002-5749-510X | ahmetensar06417@gmail.com

^c https://orcid.org/0000-0001-6133-2509

Giriş

Araplarda sözlük çalışmaları cahiliye dönemi ve islâmın ilk yıllarında henüz zuhur etmemişti. Çünkü bu dönemde okuma yazma bilen sayısı çok azdı ve ümmilik yaygındı. Hatta Kureys kabilesinde okuma yazma bilen sayısı on yedi idi.¹ Peygamberimiz Medine'ye hicret ettiğinde ise burada okuma yazma bilen sayısı on bir kişi idi.²

Ayrıca bölgenin yaşam tarzı savaş ve -şehirde yaşayan azınlığı istisna edersek- göçebe yaşama dayalıydı. Araplar daha önce sözlük hazırlayan Âsurlular, Yunanlılar, Hintliler ve Çinliler gibi milletlerle karşılaşmış onlardan sözlük hazırlama şeklini öğrenmemişlerdi. Bu dönemde sözlüğe çok da ihtiyaç yoktu. Çünkü bireyler doğumlarından itibaren dillerini atalarından duyarak öğreniyor ve başka milletlerle karışmadıkları için bulundukları kültür içerisine diğer yabancı kültürlerden kelime ya da kelimeler çok dâhil olmuyordu.³ Anlamadıkları bir lafızla karşılaştıklarında da diğer Araplara şifâhen soruyorlar veya şiirlere başvuruyorlardı.⁴

Araplarda sözlük çalışmalarının ve araştırmalarının tarihi Kur'ân-ı Kerim'in nüzulü ile başlamıştır.⁵ Çünkü tüm ilimlerin ve araştırmaların kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Sahâbiler, Kur'ân-ı Kerim'den ve hadislerden anlayamadıkları lafızları peygamberimize soruyor; metinleri anlamaya çalışıyorlardı. Bazı sahâbiler bu lafızların manalarını ezberliyor, bazıları ise yazıyordu.⁶ Peygamberimizin vefatından sonra ise sahâbiler, dil alanında bilgisi olan sahâbilere sormaya devam ettiler.⁷

Bu doğrultuda çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Biz bu makalemizde yazılan sözlük çeşitleri hakkında bilgi verip örneklendirdik.

Türkiye'de sözlük çeşitleri hakkında çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bunlar biraz daha dar kapsamlı ve kaynakça bakımından da sınırlıdır. Terim sözlüklerine ise neredeyse değinilmemiştir. Değinilen birkaç yerde ise yarım sayfa geçmemektedir.

Sözlüğün Lugavî ve İstlâhi Manası: Mu'cem ve Kâmus

Sözlük kelimesi Arapçada "Mu'cem" ve "Kamûs" kelimeleriyle ifade edilir.⁸

Mu'cem Kelimesi

Mu'cem kelimesi ع ج م kökünden türer. عَجَم Arap toplumunda gizlilik ve kapalılık için kullanılır.⁹ Araplar, Arap kökenli olsa dahi dilinde hata olan insan için "الْأَعْجَمِي", dili fasih olsa dahi Arap kökenli olmayan insan için "رَجُلٌ أَعْجَمِي" veya "رَجُلٌ أَعْجَمِي" derler.

"رَجُلٌ أَعْجَمِي" derler. Hayvanlar için konuşamamalarından dolayı "عَجَم", öğle ve ikindi namazı için de kırâatı cehrî yapılmadığı için "الْعَجْمَان" derler.¹⁰

Verilen örneklerde kapalılık manasında kullanılan عجم kelimesi if'âl vezninde kapalılığı kaldırmak manasına gelir. Örneğin; أَعْجَمْتُ الْكِتَابَ cümlesi kitabın kapalılığını yani anlaşılmağını giderdim., manasındadır. Nitekim şikâyet etmek manasına gelen شَكَا kelimesi if'âl vezninde şikâyeti gidermek manasına gelir. Örneğin; أَشْكَيْتُ زَيْدًا Zeyd'in şikâyetini yani şikâyet ettiği şeyi giderdim manasındadır.¹¹

"عَجَمُ الْكِتَابِ" kitabı siyah noktalarla noktalamak manasına gelir. "عَجَمُ الْكِتَابِ" ve "أَعْجَمُ الْكِتَابِ" ise nokta ve hareke koyarak kitabın kapalılığını gidermek manasına gelir.¹² "تَعْجِيمُ الْكِتَابِ" terkihi ise kitabın anlaşılmağını kaldırıp anlaşılabilirliğinin önündeki kapalılığı gidermektir.¹³

Türkçe sözlük manasına gelen "المُعْجَم" ise "عَجَم" fiilinin if'âl bâbından mimli masdarıdır ve ismi mef'ûl sıgasındadır. Hatası giderilmiş, açıklanmış, kapalılığı giderilmiş manasına gelir.¹⁴

Mu'cem Kelimesinin Kullanımı

Sözlük âlim ve yazarları başlangıçta mu'cem kelimesini kullanmıyor; her müellif kendi eserine özel bir isim veriyorlardı.¹⁵ Mu'cem kelimesini ilk kullananların hadis âlimleri olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî (ö. 256/870) *el-Câmi 'u's-Sahîh* isimli kitabında Bedir ehlini sıralarken "على حروف المعجم" 'Alê Hurûf' il-Mu'cem": Alfabetik sıraya göre, tabirini kullanmıştır.¹⁶ Mu'cem kelimesini bir kitaba isim olarak veren ilk bilgin ise Ebu Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)'dir. Kitabının ismi *Mu'cemu's-Sahâbe*'dir. Daha sonra muhaddislerden Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Begavî (ö. 317/929) bu ismi *el-Mu'cemu'l-Kebîr* ve *el-Mu'cemu's-Sağîr* isimli kitaplarında kullanmıştır. Böylece muhaddisler arasında "mu'cem" kelimesi bir kitaba isim olarak verilmeye başlamıştır.¹⁷ Muhaddislerin istilâhında Mu'cem; Sahabe isimlerinin alfabetik olarak sıralandığı ve hadislerin buna göre verildiği eserlere denir.¹⁸

Sözlük âlimlerinin mu'cem kelimesini muhaddislerden ne zaman aldıkları hakkında bir bilgi yoktur. Bilinebilen ilk husus İbn Fâris (ö. 395/1004)'in *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* isimli eserinin isminde "mu'cem" adını kullanmış olmasıdır.¹⁹

Kâmus Kelimesi

Kâmus kelimesi ise ق م س kökünden türer. "قَمَسَ" gizlendikten sonra ortaya çıkmak anlamına gelir. Suyu dalıp sonra yükselen her şeye Araplar "قَمَسَ" derler. "قَامُوس"

¹ el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Bıldân*, s. 660.

² Fevzî Yûsuf el-Hêbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye Mevdû'âtin ve Elfâzan*, s. 16,17.

³ el-Hêbit, a.g.e., s. 16,17; Emîl Y'akûb, *el-Me'âcimu'l-Lugaviyyetü'l-'Arabiyye Bedâietühê ve Tevavvurühê*, s. 24.

⁴ Hasan Cafer Nûreddin, *el-Me'âcimu ve'l-Mevsû'âtü beyne'l-Mâdî ve'l-Hâdir*, s. 42,43.

⁵ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, s. 47; Ebû Sikkîn, Abdulhamîd Muhammed, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye Medârisühê ve Menâhicühê*, s.12.

⁶ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 51.

⁷ el-Hêbit, a.g.e., s. 18.

⁸ Levis Mulûf el-Yesû'î, *el-Müncid fi'l-Luga*, s. 489; Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 759.

⁹ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî, *el-Hasâis*, III, 77.

¹⁰ Ebu Bekir el-Enbârî, Muhammed b. El-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr, *ez-Zêhir fi Me'âni Kelimâti'n-Nês*, II, 55.

¹¹ Levis Malûf, a.g.e., s. 489; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabi Neş'etühü ve Tetavvurühü*, s. 10.

¹² Levis Malûf, a.g.e., s. 489.

¹³ el-Halîl b. Ahmed, Ebu Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 238.

¹⁴ Levis Malûf, a.g.e., s. 489; İsmail Durmuş, "Sözlük", XXXVII, 398.

¹⁵ Adnân el-Hatîb, *el-Mu'cemu'l-'Arabiyye Beyne'l-Mâdî ve'l-Hâdir*, s. 33.

¹⁶ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 38.

¹⁷ Ebû Sikkîn, a.g.e., s. 10.

¹⁸ el-Mevsilî, Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî, *el-Mu'cem*, s. 7.

¹⁹ Durmuş, "sözlük", s. 398.

ise denizin en derin noktası manasındadır.²⁰ Kelime ve dil hakkında malumat toplayan bazı mütekaddimün âlimler eserlerine deniz isimlerinden bir isim veya sıfatlarından bir sıfat veriyorlar. Örneğin; İbn 'Abbâd (ö. 385/995) okyanus mânâsında "*el-Muhîr*", İbn Sîde (ö. 458/1066) kusursuz ve en büyük okyanus mânâsında "*el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*" isimlerini yazmış oldukları sözlüklere isim olarak vermişlerdir.²¹

"Kâmûs" kelimesinin sözlük manasında kullanılması ise el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûs'ul-Muhîr* adını taşıyan eseri dolayısıyladır. Müteahhirün âlimleri *el-Kâmûs'ul-Muhîr*'i çalışmaları esnasında ellerinden düşürmediler. Zamanla el-Fîrûzâbâdî'nin sözlüğüne sadece "el-Kâmûs" demeye başladılar. Böylece bu isim, kendisine yüklenen sözlük manasıyla literatüre girmiş oldu. Daha sonraları mütekaddimün veya müteahhirün dönemlerinden hangisinde yazıldığına bakılmaksızın "kâmûs" ismi de tüm sözlüklere verilir oldu.²²

Sonuç olarak kamus veya mu'cem; genellikle alfabetik olarak sıralı olup bir dilin içerdiği kelimelerin manalarını, yaygın kullanımlarını, iştikâkını ve sigasını zikreden bir kaynak olarak tanımlanabilir.²³

Sözlük Çeşitleri: Me'âni ve Lafzî Sözlükler

Sözlük yazımı başlangıçta zayıf bir şekilde ilerliyordu. Hatta kelime dizim şekli hakkında Arapların bir bilgisi yoktu. Duydukları tüm kelimeleri hiçbir sıralamaya tabi tutmaksızın duydukları sıraya göre yazıyorlardı. Zaman içerisinde sözlük çalışmalarını ilerlettiler. Her bir ilim dalı için müstakil sözlük telif etmeye başladılar. Daha sonraları ise âlimler bir ilim dalı için birden çok sözlük telifine başladılar.²⁴ Araplardan önce sözlük hazırlayan başka milletler olsa da hiçbirisi Araplar kadar farklı şekillerde sözlük ortaya koymadılar.²⁵

Kelimelerin lafız ve mana olmak üzere iki yönü vardır. Arapçada da sözlük hazırlanırken sözlükler bu iki merkez çerçevesinde şekillenmiştir.²⁶ Buradan hareketle sözlükleri; Me'âni/Mevzûi/Konulu sözlükler ve Lafzî/Lugavî/Alfabetik sözlükler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Me'âni/Mevzûi/Konulu Sözlükler

Me'âni sözlükler, müelliflerin kelimeleri kitaplarda toplarken kriter olarak kelimelerin köklerini ve harflerini değil, manalarını ve kelimelerin ait olduğu konuları dikkate alarak telif ettikleri sözlüklerdir. Bu sözlükler araştırmacılara, eski eserleri tahkik eden âlimlere, şiirlerle meşgul olanlara büyük kolaylık sağlar.²⁷

Me'âni sözlükler bir konuyu ele alan ve birden fazla konuyu ele alan sözlükler olmak üzere iki kısma ayrılır.

Bir Konu Üzerine Telif Edilen Sözlükler

Belirli konulardaki kitapçıklar

Bu tür sözlüklerin oluşması Ebû Hayre el-A'râbi (ö. 153/770'den sonra), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828?), Ebû Zeyd el-Ensârî²⁸ (ö. 215/830), el-Asma'î²⁹ (ö. 216/831), Ebû Mâlik Amr b. Kîrîre (ö. 248/863?) gibi dilcilerin, çöllere giderek veya şehirlerdeki bedevi Araplarla temas kurarak derledikleri lafızları *Kitâbu'l-İbîl*, *Kitâbu'l-Hayl*, *Kitabu'l-Haşarât*, *Halku'l-İnsân* gibi eserlerde aynı yerde toplaması şeklinde gerçekleşmiştir.³⁰ Bu konulara örnek verecek olursak;

Halku'l-İnsân: Bu eserlerde insanın yaratılışı, vücut organlarının isimleri, yaşam merhaleleri, renkleri ve sıfatları gibi konular ele alınmıştır. Bu alanda yazılan eserlere el-Asma'î, Sâbit b. Ebû Sabit el-Kufî (ö. 250/864?) ile Ebû İshâk İbrâhîm b. Es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923)'ın yazdığı *Halku'l-İnsân* isimli çalışmalar örnek olarak verilebilir.³¹

el-Hayevân: Bilindiği gibi şehir merkezi ve çöllerde hayvanlar, insanlara birçok alanda fayda sağlamaktadır. Halkın hayvanlardan ayrılmayan, sürekli hayvanlarla bağlantı halinde devam eden bir yaşam tarzı vardı. Bu da Arapların telif ettiği eserlere yansdı. Hayvan konulu eserlerde özellikle at, deve, kuş ve koyun gibi günlük yaşamın bir parçası olan hayvanların isimleri, yaşları, vasıfları, yiyip içtikleri, hastalandığı zaman kullanılan ilaçları hakkında bilgi içeren eden eserler yazdılar. Bu alanda kaleme alınan eserlere el-Asma'î'nin *Kitâbu'l-İbîl* ve *Kitâbu'l-Hayl*, Muhammed b. Ziyâd el-A'râbi (ö. 231/846)'nin *Halku'l-Feres* isimli eserleri örnek olarak verilebilir.³²

en-Nebât: Arap toplumu, büyük bölümünü çölün kapladığı yerlerde yaşıyordu. İnsanlar için yeşillik büyük önem arz ediyordu. Ayrıca bitkiler hem halkın hem de hayvanların yiyeceği konumundaydı. Bundan dolayı dilcilerin eserlerine bitkilerin isimleri ve meyveleri gibi konular girmiştir. Bu alanda yazılan eserlere el-Asma'î'nin *Kitâbu'n-Nebât ve's-Şecer*, Ahmed b. Dâvûd ed-Deynûrî (ö. 282/895)'nin *Kitâbu'n-Nebât* ve Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869)'nin *Kitâbu'n-Nahl* isimli eserleri örnek olarak verilebilir.³³

Bu ana başlıklar yanında hayatın parçası olan diğer konuları da ele alan eserler vardır. Bunlara; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)'nin *Kitâbu'l-Eyyâm ve'l-Leyâlî ve's-Şuhur*, Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin *Kitâbu'l-Matar*, el-Asma'î'nin *Kitâbu's-Silâh*, Muhammed b. Ziyâd el-A'râbi'nin *Kitâbu'l-Bî'r*, İbn Düreyd³⁴ (ö. 321/933)'in *Kitâbu's-Serc ve'l-Licâm*, İbn Hâleveyh³⁵ (ö. 370/980)'in *Kitâbu'r-Rîyh* isimli eserleri örnek verilebilir.³⁶

Kur'andaki garib lafızların izâhını amaçlayan eserler
Sahâbilerin anlayış ve kavrayış seviyesi aynı değildi.

²⁰ el-Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. El-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luga*, VIII, s. 323.

²¹ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 13.

²² Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 11; Ebû Sikkîn, a.g.e., s. 10; Ahmed Muhtâr Ömer, *Sinâ'atü'l-Mu'cemi'l-Hadis*, s. 24.

²³ Yûsrâ Abdulgânî Abdullâh, *Mu'ucemü'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye*, s. 17.

²⁴ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 50.

²⁵ Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahs el-Lugavî 'Inde'l-'Arab*, s. 175.

²⁶ Ahmed Muhtâr Ömer, a.g.e., s. 36.

²⁷ Abdullah Muhammed en-Nûkarât, *eş-Şâmil fi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, s. 139.

²⁸ Asıl adı: Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî. Bkz. Elmalî, Hüseyin, "Ebû Zeyd el-Ensârî", X, 270,271.

²⁹ Asıl adı: Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'î el-Bâhilî. Bkz. Tülüçü, Süleyman, "Asma'î", III, 499,500.

³⁰ Kenan Demiryak, *Arap-İslam Literatür Bilgisi*, s. 226.

³¹ Ahmed b. Abdullah el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye ve Turugu Tertîbihî*, s. 70,71.

³² el-Bâtîlî, a.g.e., s. 71,72.

³³ el-Bâtîlî, a.g.e., s. 73,74.

³⁴ Asıl adı: Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. Bkz. Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbn Düreyd", XIX, 416-419.

³⁵ Asıl adı: Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî. Bkz. Tural, Hüseyin, "İbn Hâleveyh", XX, 14-16.

³⁶ el-Bâtîlî, a.g.e., s. 74-76.

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde herkesin kolaylıkla anlayamayacağı lafızlar yer alıyordu. Peygamberimiz hayatta iken anlaşılmayan lafızlar kendisine soruluyor ve o açıklamalarda bulunuyordu. Ancak peygamberimizin vefatından sonra bu görev sahâbilerin âlim olanlarına kalmıştı. Onlar da halkın ihtiyacına karşılık verebilmek için çalışmaya koyuldu.

İhtiyacı karşılamak için ecdâdlarından kendilerine kalan dile âit malzeme Kur'an'ı ve hadisleri anlama konusunda eksik kalıyordu. Bu yüzden bazı âlimler çöllere gidiyor, farklı kabilelerle bağlantı kurarak kelime topluyordu.³⁷

İbn Abbas (ö. 68/687-88) Kur'an-ı Kerim'de yer alan garip kelimelerin manalarını açıklama görevini ilk üstlenenlerdendir. İbn Abbas ayrıca Garibu'l-Kur'an alanındaki ilk müfessirdir ve bu alandaki ilk eserin kendisine âit olduğuna dair rivâyetler vardır.³⁸

Bu alanda ilk örnek, kendisine isnâdında şüphe bulunmakla birlikte, İbni Abbas'ın *Garibu'l-Kur'an* isimli eseridir. Bundan başka Ebû Saîd Ebân b. Tağlib (ö. 141/758), Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Müerric es-Sedûsî (ö. 195/810/11), Yahyâ b. Mubârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Nadr b. Şümeyl³⁹ (ö. 204/820), el-Ferrâ, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), Muhammed b. Uzeyr es-Sicistânî (ö. 330/941)'in *Garibu'l-Kur'an* adındaki çalışmaları ile er-Râğib el-İsfahânî (ö. 502/1109)'nin *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an* isimli eseri bu alanda yazılan çalışmalara örnek verilebilir.⁴⁰

İbn Abbâs'ın kelime açıklama yöntemi ve şiirle istişhâdına değinmek yerinde olacaktır.

İbn Abbâs, kâbenin bahçesine oturur ve lafızlar hakkında kendisine soru soranlara açıklamalarda bulunurdu.⁴¹ Kur'an-ı Kerim'de anlaşılmayan kelimelerin manalarını şiirlerden çıkarır ve sahâbîlere Kur'an-ı Kerim'deki anlaşılmayan kelimelerin manalarını şiirlerde aramalarını tavsiye ederdi.⁴² Kendisi de kelime manalarını açıklarken şiirlerden istişhâda bulunuyordu.⁴³ İbn Abbas “Şiir Arabın divânıdır, Kur'an-ı Kerim'de anlamadığımız kelime olduğunda şiire müracaat ederiz ve o kelimenin bilgisini şiirden alırız” ve “Kur'an-ı Kerim'de anlamı bilinmeyen bir kelime ile karşılaşırsanız şiire bakın; zira şiir Arapça'dır.” demiştir.⁴⁴

Bu ihtiyaç ise fetihler sonucunda Araplar'ın Arap olmayan unsurlarla karışarak dillerinin bozulması tehlikesi karşısında ortaya çıkmıştır.⁴⁵

Kadim Arap şiirinin şahid olarak kullanıldığı ilk örnekler, lügat açıklamalarının ağırlığı ve yoğunluğu dolayısıyla “garibu'l-Kur'an”, “me'âni'l-Kur'an” ve “mecâzü'l-Kur'an” türü eserlerde görülür.

Bunların dışında “Kitabu'l-Hayl”, “Kitâbu'l-İbl” gibi eserlerde, Arap dilinin ilk tam sözlük çalışması olan el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'in *Kitâbu'l-'Ayn*'inde, İbn Düreyd'in *Cemheretü'l-Luga*'sında, İshâk b. İbrahim el-Fârâbî (ö. 350/961?)'nin *Dîvânü'l-Edeb*'inde, el-Ezherî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbü'l-Luga*'sında, el-Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Sihâh*'inde, İbn Fâris'in *Mücmelü'l-Luga* ile *Mekâyisi'l-Luga* adlı eserlerinde İbn Sîde'nin *el-Muhkem'i* ile *el-Muhassas*'ında, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ında ve ez-Zebîdî (ö. 1205/1791)'nin *Tacû'l-'Arûs*'unda şiirlerden geniş ölçüde istişhâda bulundukları görülmektedir.⁴⁶

Hadislerdeki garip lafızların izahını amaçlayan eserler

Peygamberimiz gerek Müslüman kabilelere gerekse İslam hakkında bilgi almak için gelen kabilelere kendi anlayacakları üslupla hitap ediyordu. Bu yüzden onun sözünü bir kabile anlarken başka bir kabile tam olarak anlayamıyordu. Bir defasında Hz. Ali, Peygamberimizi Benî Nehd'e hitap ederken duydu. Sonra peygamberimize biz bir babanın oğluyuz ama sen Araplardan gelen heyetlerle konuşurken senin söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz dedi.⁴⁷ Bu olayla hadislerde herkesin kolaylıkla anlayamadığı lafızların bulunduğu gerçeği ortaya çıkmış oldu. İşte hadislerde geçen bu tür lafızlara garibu'l-hadis adı verilmektedir.

Garibu'l-Hadis alanında ilk hareketlilik Garibu'l-Kur'an ile aynı zamanlarda başlasa da bu alandaki tedvin çalışmaları Garibu'l-Kur'an'a göre daha geç gerçekleşti. İbn Abbas'a nisbet edilen Garibu'l-Kur'an alanında eser olmasına rağmen Garibu'l-Hadis alanında ne kendisine ne de İbn Abbas ile çağlaş bir âlime nisbet edilen bir eserin olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁸

Bu alanda ilk çalışma yapanlar tebeu't-tâbiin neslinden Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevri (ö. 161/778) ve Malik b. Enes (ö. 179/795) olmuştur.⁴⁹ Bu alanda telif edilen ilk eser ise hakkında farklı görüşler olmasına rağmen çoğunluğa göre Ma'mer b. el-Müsenna (ö. 209/824)'ya nisbet edilmiştir.⁵⁰

Ebû Amr eş-Şeybânî, Ebû Ali Kutrup (ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 224/839), Ebû Ubeyd el-Herevî (ö. 388/988)'nin alanla ilgili yazdıkları kitaplar *Garibu'l-Hadis*, Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî⁵¹ (ö. 538/1144)'nin *el-Fâik fî Garibi'l-Hadis*, ile İbnu'l-Esir (ö. 606/1210)'in bu alanda telif ettikleri *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis*, adlarını taşımaktadır.⁵²

Fıkıhla ilgili lafızların izahı amacıyla telif edilen eserler

Fıkıh ilminin kendine hâs istilahları vardır ve bunlar herkes tarafından anlaşılamaz. Bu terimlerin izahı maksadıyla âlimler bu alanla ilgili istilâhî sözlükler telif etmişlerdir. Bu eserlerin çoğunun ortak özelliği fıkıh alanında kaleme alınmış önemli bir kitapta geçen garip

³⁷ el-Hêbit, a.g.e., s. 21.

³⁸ Yûsrâ Abdulgani Abdullâh, a.g.e., s. 41.

³⁹ Asıl adı: Ebû'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Haşere b. Yezîd el-Mâzini et-Temîmî. Bkz. Durmuş, “Nadr b. Şümeyl”, XXXII, 281,282.

⁴⁰ el-Bâtîlî, a.g.e., s. 28; Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 33,34.

⁴¹ el-Hêbit, a.g.e., s. 18.

⁴² es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, II, 67.

⁴³ İstîşhâd, Arap dilinde herhangi bir konuyu, dildeki müşkil sözcükleri, gramerle ilgili bir meseleyi, edebi bir sanatı açıklığa kavuşturmak veya delillendirmek üzere bir ayet, hadis veya şiiri delil olarak getirmektir. Ali Eroğlu, “Şiirle İstîşhâd ve İstîşhâd Açısından Medârik”, s. 326.

⁴⁴ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 28.

⁴⁵ Durmuş, “İstîşhâd”, XXIII, 396.

⁴⁶ Durmuş, “İstîşhâd”, s. 397.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, Mecdüddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, I, 4.

⁴⁸ Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 42.

⁴⁹ Kandemir, Mehmet Yaşar, “Garibu'l-Hadis”, XIII, 376.

⁵⁰ Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 42.

⁵¹ Asıl adı: Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. Bkz. Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, Mehmet Suat, “Zemahşerî”, XLIV, 236-238.

⁵² Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 43,44; Demiryak, a.g.e., s. 414,415.

lafızları izâh etmeleridir. Bu çalışmalar şiiirden daha çok hadislerle istişhâd ederler.⁵³

Ebû Mansûr el-Ezherî'nin *ez-Zâhir fî Garîbi Elfâzî 'ş-Şâfi'î*, Necmeddin en-Nesefî⁵⁴(ö. 537/1142)'nin *Tilbetü't-Talebe fî'l-İstulâhâtî'l-Fikhiyye*, Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarriżî (ö. 610/1213)'nin *el-Muğrib fî Lugatî'Fıkh*, Kâsım el-Konevî (ö. 978/1570)'nin *Enîsü'l-Fukahâ' fî Ta'rîfî'l-Elfâzî'l-Mütedâvileti Beyne'l-Fukahâ'* ve günümüzde Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1971)'in *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fikhiyye*, isimli telifleri bu alanda yazılmış eserlere örnek verilebilir.⁵⁵

Terim sözlükleri

Terim sözlükleri makalemizde ele alınan temel başlıklardan biri olduğu için bu kısım son başlıkta detaylı olarak ele alınacaktır.

Birden Fazla Konu Üzerine Telif Edilen Sözlükler

Bu alanda yazılan eserler "Kitâbu's-Sıfat" ve "el-Garibu'l-Musannef" olarak adlandırılır.

Bir konuyu ele alan eserlerde zikri geçtiği üzere kitaplar Kitâbu'l-Hayl, Kitabu'n-Nahl gibi tek bir konu etrafında şekilleniyordu. Birden fazla konu üzerine telif edilen sözlükler ise içerisinde çeşitli konuları barındırır. Örneğin; en-Nadr b. Şumeyl beş cüzden oluşan *Kitâbu's-Sıfat* isimli eserinin birinci cüzünde Halku'l-İnsan, ikinci cüzünde sığınaklar, evler, dağların ve eşyaların sıfatları üçüncü cüzünde deve, dördüncü cüzünde koyun, kuş, güneş vb. beşinci cüzünde ekin, bağ, üzüm, yağmur gibi konuları işlemiştir.⁵⁶

Ebû'l-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838)'in *Garibu'l-Musannef*, Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî (ö. 244/858)'in *Kitâbu'l-Elfâz*, el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)'nin *Tehzîbu'l-Elfâz*, Abdurrahman b. İsâ el-Hemedânî (ö. 320/932)'nin *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*, Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 337/948?)'nin *Cevâhiru'l-Elfâz*, İbn Sîde'nin *el-Muhassas* isimli eserleri bu alanda telif edilen eserlere örnek olarak verilebilir.⁵⁷

Lafzî/Lugavî/Alfabetik sözlükler

Lafzî sözlükler, dilde yer alan kelimeleri ilgili olduğu konuyu dikkate almaksızın belirli bir düzen içerisinde sıralayarak her bir lafzın açıklamasını yapan, kullanım alanları hakkında bilgi veren ve bunları Arapların meselleri, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve hadis-i şeriflerle delillendiren sözlüklerdir.⁵⁸

Meânî sözlükler aşama aşama gelişme ve ilerleme göstererek zirveye İbn Sîde'nin *el-Muhassas* isimli eseriyle ulaştı. Ancak Lafzî sözlüklerde böyle bir aşama söz konusu değildir. Bu sözlükler tek seferde el-Halîl b. Ahmed'in yazmış olduğu *Kitâbu'l-Ayn* isimli eserle teşekkül etmiştir.⁵⁹

Lafzî sözlükler beş merhalede incelenebilir. Bunlar;

Harflerin Mahreçleri ve Taklîb Yöntemi Esas Alınan Sözlükler

el-Halîl b. Ahmed'den önce yazılan meânî sözlükler tüm kelimeleri kapsamıyordu. Ayrıca yazılan kelimelerin

tekrar edip etmediğini de bilmek güçtü. Aranılan kelimeye ulaşmak sözlüklerin yazımı esnasında belirli bir sıra gözetilmediği için zordu. el-Halîl b. Ahmed, aranılan kelimeye kolayca ulaşabilmek, kitabın var olan tüm kelimeleri ihtiva edip etmediğini bilebilmek ve aynı lafzı tekrar tekrar esere yazmaktan kaçınmak gibi önemli gayelerle kelimeleri belirli bir yöntemle göre sıralayarak lafzî sözlük alanında ilk eseri verdi.⁶⁰

el-Halîl b. Ahmed, kendisinden önce de bilinen Nasr b. Âsım (ö. 89/708?)'in tertibi olan hece harfleri tertibini kullanmadı ve sözlüğünde kendi icat ettiği harflerin mahreçlerine göre tertibi esas aldı. Harflerin sırası ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط د ت ظ ث ذ ر ل ن ف ب م و ا ي الهمزة.⁶¹

Bu yöntemle eser yazanlardan bir diğer dilci *el-Bârî' fî'l-Luga* isimli sözlüğün müellifi Ebû Alî el-Kâlî (ö. 356/966)'dir. el-Kâlî, harflerin sırasında ve taklîb sisteminin uygulanmasında küçük farklılıklarla el-Halîl b. Ahmed'in metodunu izlemiştir.⁶²

el-Halîl b. Ahmed'in metodu üzerine yazılan diğer eserlere Ebû Mansûr el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luga*, İsmâil b. Abbâd (ö. 385/995)'in *el-Muhîr fî'l-Luga*, İbn Sîde'nin *el-Muhkem ve'l-Muhîr*'i'l-A'zam isimli eserleri örnek olarak verilebilir.⁶³

Alfabetik Sıra Göz Önüne Alınmakla Birlikte Kalb Sisteminin Uygulandığı Sözlükler

İbn Düreyd, el-Halîl b. Ahmed'in sözlüğünde kelimeleri araştırmanın zorluğunu anladı ve alfabetik sıraya göre hazırlanacak bir sözlüğün bu zorluğu gidereceğini düşündü. el-Halîl b. Ahmed'in kalb sisteminin de faydalı bir sistem olduğu kanâatindeydi. Bunun üzerinde alfabetik sıra ve taklîb sistemini temel alarak *el-Cemhere* adlı eserini telif etti.⁶⁴

İbn Fâris'in *el-Mücmel ve Mu'cemu Makâyisi'l-Luga* isimli telifleri bu metotla yazılan diğer eserlerdir.⁶⁵

Son Harf Sistemine Göre Tasnif Edilen Kâfiye Ekolü

Hicri dördüncü asırda Araplarda sözlükler lafız ve mana zenginliği bakımlarından zirveye ulaştı. Ancak sözlükleri inceleyip kelime bulmadaki zorluk temel bir sorun olarak kaldı.

Sözlük hazırlayan yeni nesil ise sözlükleri bu sorundan kurtarmak için çalışmaya koyuldular. Bunun için istenilen kelimeye ulaşabilmeyi kolaylaştırmak amacıyla lafızları sıralarken farklı bir metot kullanma ve sıhhatinde şüphe olan lafızlardan sözlükleri arındırma yoluna gittiler. Bu dilcilerin başında da İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) gelir.⁶⁶

Cevherî, kâfiye ekolünün kurucusudur. Bu ekol, kelimeleri son harflerine göre bâblara ayırdı ve her bâb içinde yer alan kelimeleri ilk harflerine göre fasıllara ayırdı. Örneğin; بسط kelimesini ط babının ب faslına yerleştirmiştir.⁶⁷ Temel sınıflandırmayı son harfe göre yapmasının sebebi ise kelimelerin son harflerinin sabit olmasıdır. Zira kelimelerin ilk harfi tasrîf ve kalb esnasında değişir.⁶⁸

⁵³ Demiryak, a.g.e., s. 228.

⁵⁴ Asıl adı: Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî. Bkz. Aslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Nemeddin", XXXII, 571,573.

⁵⁵ el-Bâtîlî, a.g.e., s. 86-96; Demiryak, a.g.e., s. 228,229.

⁵⁶ el-Hêbit, a.g.e., s. 66; Demiryak, a.g.e., s. 233.

⁵⁷ el-Hêbit, a.g.e., s. 83; Demiryak, a.g.e., s. 233-235.

⁵⁸ en-Nükarât, a.g.e., s. 129; Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 15.

⁵⁹ el-Hêbit, a.g.e., s. 81.

⁶⁰ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 39.

⁶¹ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 41.

⁶² Demiryak, a.g.e., s. 238.

⁶³ Demiryak, a.g.e., s. 238-240.

⁶⁴ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 77.

⁶⁵ Demiryak, a.g.e., s. 242; Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 91.

⁶⁶ el-Hêbit, a.g.e., s. 131.

⁶⁷ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 101.

⁶⁸ el-Bâtîlî, a.g.e., s. 54.

Cevherî'nin *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabîyye*'si, İbn Manzûr⁶⁹ (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-'Arab*'ı, el-Firûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'i, ez-Zebîdî⁷⁰ (ö. 1205/1791)'nin *Tâcu'l-'Arûs*'u kâfiye ekolünde yazılan kitaplara örnek olarak verilebilir.⁷¹

İlk Harf Sistemine Göre Tasnif Edilen Sözlükler

Bu ekoldeki sözlükler kelimeleri sıralarken, kelimelerin illet harflerini aslına döndürür ve kelimeleri zâid harflerden tecrid eder. Sonra da kelimelerin tüm harflerini göz önüne alarak Nasr b. Âsım'ın tertibi olan alfabetik tertip üzere kelimeleri sıralar.⁷²

Kelimeleri ilk harfine göre sıralayan ilk dilci *Kitâbu'l-Cîm*'in müellifi İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828) dir. Ancak eş-Şeybânî sadece kelimelerin ilk harfini göz önünde tutmuş, aynı harfle başlayan tüm kelimeleri belirli bir sıra gözetmeden yazmıştır. Bundan dolayı bu ekolün kurucusu olarak kabul edilmemiştir.⁷³

Bu alanda yazılmış ilk çalışma Zemahşerî'nin *Esâsü'l-Belâga*'sıdır. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267)'nin *Muhtârû's-Sihâh*'ı, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî'nin *el-Misbâhu'l-Münîr*'i, Butrus el-Bustânî (ö. 1300/1883)'nin *Muhîtu'l-Muhîr*'i, Levis Ma'lûf el-Yesûî (ö. 1366/1947)'nin *el-Müncid*'i ile Mısır Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan *el-Mu'cemu'l-Vasît* isimli telifler bu tarzın örnekleri olarak verilebilirler.⁷⁴

Kelimelerin Okunduğu Gibi Tertip Edildiği Sözlükler

Önceleri hazırlanan sözlükleri kullanmak için kelimeleri zâid harflerinden tecrit etmek, kalb olan kelimeleri asıllarına döndürmek ve mahzuf harfleri geri getirmek gerekliydi. Ancak bunlar özellikle dil öğrenmeye yeni başlayan veya ilkökul seviyesindeki çocuklar için zor bir durumdu. Sözlükçü âlimler bunu fark ettiler ve ecnebilerin de kullandığı, kelimelerin okunduğu gibi hiçbir değişiklik, ilave veya hafz yapmadan kelimelerin sıralandığı sözlükler telif etmek istediler. Bu sistem aslında daha önceden Araplarda da vardı. Nitekim es-Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1453)'nin *et-Ta'rîfât*'ı ile Ebû'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684)'nin *el-Külliyât* isimli çalışmalarında kelimeler okunduğu şekliyle sıralanmıştır.⁷⁵

Ahterî Muslihuddîn Mustafa (ö. 968/1560/61)'nın aynı adı taşıyan *Ahterî*'si, Abdullah el-Alaylı (ö. 1416/1996)'nın *el-Merca'* ve Cübrân Mes'ûd'un *er-Râid* isimli kitapları bu ekolle yazılan eserlere örnek olarak verilebilir.⁷⁶

Terim Sözlükleri

Arapça terim sözlüklerini âlimler genel ve özel olarak iki sınıfa ayırırlar.⁷⁷

Genel sözlüklerin ele aldığı kelimeler belirli bir ilmî ve fennî alanla sınırlı değildir. Ele aldığı lafızları alfabetik veya konularına göre sıralarlar. Özel sözlükler genel sözlüklerden daha fazla yaygın ve meşhurdur. Bu tip sözlükler “mustalahât”, “muhtas” veya “mutahassıs” sözlükler olarak isimlendirilirler.

Terimin Arapça karşılığı “ıstılâh”tır. İstılâh ise sözlükte “ ص ل ح ” kökünden türemektedir. “illeti giderilmek” manasındadır. İf'âl babında “أَصْلَحَ الشَّيْءُ” terkibi “bir şeyin illetini giderdi.” manasındadır. İfti'âl babına aktarıldığında “اصْطَلَحَ الْقَوْمُ” cümlesi “topluluk, arasında bulunan anlaşmazlığı giderdi” manasına gelir. Buna göre ıstılâh (اصْطِلَاخ) kelimesi صلح fiilinin ifti'âl babından masdarıdır ve “bir topluluğun aralarındaki anlaşmazlığı giderip özel bir şey üzerine ittîfâkı” manasındadır.⁷⁸ el-Cürcânî ıstılâhı “Belirli bir grubun bir şeyi ilk vâzedildiği manadan kısmen uzaklaştırıp yeni bir manaya hamletmeleridir.”⁷⁹ olarak tanımlamaktadır.

Bunlar göz önüne alındığında terim, *bir ilim veya sanat dalı mensuplarınca özgün anlam yüklenen kelime ve terkiplerdir.*, şeklinde tanımlanabilir.⁸⁰

İstılâh, bir kültürün ürünü olması dolayısıyla kültürel değişim sonucu ilk kullanımdaki anlamından farklı anlamlarda kullanılabildiği gibi, medeniyetin ilerlemesi veya gerilemesine, kültürel değişime bağlı olarak, zaman zaman, karşıladığı anlamın genişlediği ve daraldığı görülebilir.⁸¹

Ömer Nasûhi Bilmen ıstılâh'ı “Muayyen bir cemâatin, bir meslek erbâbının bir lafzı, manay-ı lûgavisinden çıkararak başka bir manada müttefikân isti'mâl etmeleri” demektir, diye tanımlar. O, ıstılâhı, sözlük manasıyla ıstılâhî manaları arasında ilişki bulunup bulunmaması yönlerinden menkul ıstılâh ve mürtecel ıstılâh olmak üzere iki kısma ayırır;

Menkul ıstılâh:

Bir lafzın birkaç manada müsta'mel olup ilk manalarının kullanımının terkedilmesidir. Menkul ıstılâh ise Şer'î, Örfî ve İstılâhî olmak üzere üç kısma ayrılır;

Şer'î Menkûl:

Sözlükte “dua” anlamına gelen “salât” kelimesi şeriatta “kendine özgü rükunleri olan ibâdet(namaz)” mânâsına nakledilmiştir. Buna şer'î menkûl denir.

Örfî Menkûl:

“Yerde yürüyen hayvan” manasına gelen “dâbbe” lafzî örfte “at, katır, eşek, gibi dört ayaklı hayvanlar” anlamına nakledilmiştir. Buna örfî menkûl denir.

İstılâhî Menkûl:

“Anlamak, kavramak” manasındaki “fıkıh” lafzının bir ilim dalı olarak kullanılmasında görüldüğü ikinci bir anlama nakledilmiştir. Buna ıstılâhî menkûl denir.

Mürtecel İstılâh:

Kelimelerin ıstılâhî manasıyla sözlük manası arasında ilişki bulunmamasıdır. Bir yıldız olan Süreyya'nın özel isim olarak kullanılması örnek olarak gösterilebilir.⁸²

Terim sözlükleri az değildir ancak genel sözlüklerden daha az yaygın ve daha az meşhurdur. Bu sözlükler eski zamanlarda da vardı ancak sadece ilmî ve fennî alanda mutahassıs olan âlimler arasında yaygındı. Terim sözlükleri belirli bir ilmî veya fennî alanlardan bir alanda

⁶⁹ Asıl adı: Ebû'l-Fazl Cemâldüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Bkz. Kılıç, Hüseyin, “İbn Manzûr”, XX, 171-172.

⁷⁰ Asıl adı: Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî. Bkz. Durmuş, “Zebîdî, Muhammed Murtazâ”, XLIV, 168-171.

⁷¹ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 105,113,119; Demirayak, a.g.e., s. 224.

⁷² Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 104; en-Nûkarât, a.g.e., s. 135; el-Hêbit, a.g.e., s. 141.

⁷³ Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, a.g.e., s. 104.

⁷⁴ Demirayak, a.g.e., s. 246-251; Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 138.

⁷⁵ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 163,164.

⁷⁶ Emîl Y'akûb, a.g.e., s. 166,172; Demirayak, a.g.e., s. 251,252.

⁷⁷ Ahmed Muhtar Ömer, a.g.e., s. 39.

⁷⁸ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 520.

⁷⁹ es-Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 85; Öznurhan, Halim, “İstılâh”, Ek1, 575; Kemalpaşazâde, İbn Kemâl Paşa, *et-Ta'rîfât ve'l-İstılâhât*, s. 87.

⁸⁰ Öznurhan, a.g.md., Ek1, 575.

⁸¹ Öznurhan, a.g.md. s. 575.

⁸² Detaylı bilgi için bkz. Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve İstılâhât-ı Fıkıhiyye Kâmûsu*, I, 11,12; Öznurhan, a.g.md., s. 575.

yer alan kelimeleri ele alabildiği gibi birden fazla ilmî ve fennî alandaki kelimeleri de ele alabilir.⁸³ Buna göre terim sözlükleri iki çeşittir.

Istılâhî mananın açıklanması açısından birkaç örnek verecek olursak;

ed-Darb: Çeşit manasındadır. Matematik terimi olarak ise çarpanın, çarpılanın cüzleri adedince sayılmasıdır.⁸⁴

el-Bahs: Sözlükte araştırmak ve teftiş etmek manasındadır. Terim olarak ise iki şey arasındaki olumlu veya olumsuzluk nisbetini delillendirerek tekid etmektir.⁸⁵

er-Rikêz: Cahiliye gömüsüdür. Yere bir şey dikmek, yerleştirmek, odaklamak gibidir.⁸⁶

er-Ra'y: Nefsin, iki zıttan birisine zannı galip ile inanmasıdır.⁸⁷

Tek Bir Alana Hâs Olan Istılah/Terim Sözlükleri

Bu tür sözlükler tek bir alanda yer alan kelimeleri ele alır. Râğıb el-İşfehânî'nin "Garîbü'l-Kur'an" alanında yazdığı *el-Müfedât fî Garîbi'l-Kur'ân*⁸⁸, Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî(ö. 736/1335)'nin tasavvuf alanında yazdığı *Mu'cem-u Istılâhâtî's-Süfîyye*, Necmeddin en-Nesefî'nin fıkıh alanında yazdığı *Tilbetü't-Talebe fî'l-Istılâhâtî'l-Fikhiyye* isimli eserleri örnek verilebilir.

Farklı Alanlara Ait Olan Istılah/Terim Sözlükleri

Bu tür terim sözlüklerden tefsir, hadis, fıkıh, mantık gibi farklı ilimlere âit olan ve diğer dillerden Arapçaya geçen terimleri ele alan eserler⁸⁹ ve müellifleri ile ilgili olarak şu bilgiler verilebilir.⁹⁰

el-Hârizmî⁹¹ (ö. 387/997)'nin *Mefâtihu'l-'Ulûm*⁹²

el-Aşşâb⁹³(ö. 494/1101)'nin *el-Hudûd ve'l-Furûk*⁹⁴

İbnü'l-Kussa⁹⁵(ö. 654/1256)'nin *Kitâbu't-Ta'rifât*⁹⁶

es-Seyyid Şerif Cürcânî⁹⁷ (ö. 816/1413)'nin *et-Ta'rifât*⁹⁸

Âhi Zâde Yusuf Efendi (ö. 905/1500)'nin *Zübtedü't-Ta'rifât*⁹⁹

Celâleddin es-Suyûtî¹⁰⁰(ö. 911/1505)'nin *Makâlidü'l-'Ulûm fî'l-Hudûd ve'r-Rusûm*¹⁰¹ ile *en-Nikâye*¹⁰² ve *İtmâmü'd-Dirâye Li-Kurrâi'n-Nikâye*¹⁰³ adlı eserleri,

Zekeriya b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 926/1520)'nin *Ta'rifü'l-Elfâzî'l-'İstılâhiyye fî'l-'Ulûm*¹⁰⁴

İbn Kemal (ö. 940/1534)'in *et-Ta'rifât ve'l-'İstılâhât*¹⁰⁵

Habîbullah Mirza Hân eş-Şîrâzî (ö. 994/1586)'nin *Ta'rifü'l-'İlm*¹⁰⁶

el-Münâvî¹⁰⁷ (ö. 1031/1622)'nin *et-Tevkîf 'alê Mehemmêti't-Te'ârif*¹⁰⁸

Abdurrahîm b. Ahmed Surbahârî (ö. 1060/1650)'nin *Keşfu'l-Lugât ve'l-'İstılâhât*¹⁰⁹

Muhammed b. Ahmed el-Ahsâî (ö. 1083/1672)'nin *Kitâbu't-Ta'rifât*¹¹⁰

Ebü'l-Bakâ el-Kefevî¹¹¹ (ö. 1095/1684)'nin *el-Küllîyyât*¹¹²

et-Tehânevî¹¹³ (ö. 1158/1745'ten sonra)'nin *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Funûn*¹¹⁴

Abdünnebî b. Abdurrahîm el-Ahmed Negarî (ö. 1173/1760)'nin *Düstüru'l-'Ulemâ-Câmî'ul-'Ulûm*¹¹⁵

İshâk el-İsrâîlî(ö. ?)'nin *Kitâbu't-Ta'rifât*¹¹⁶

Alî b. Ahmed b. Nureddîn Muhammed b. İbrâhîm el-'Azîzî (ö. ?)'nin *et-Ta'rifâtü'l-'Azîzîyye*¹¹⁷

İsimli eserler terim sözlüklerine örnek olarak verilebilir.

Sonuç

Arap toplumunda sözlük çalışmaları İslâmın gelmesiyle başladı. Toplum gerek Kur'an'ı Kerim'de bulunan kelimeleri gerekse peygamberimizin hadislerinde geçen kelimeleri anlama ihtiyacı duydu. Bunun sonucunda sözlük çalışmalarına girişildi.

Araplar daha önce sözlük hazırlayan milletlerden sözlük hazırlama stilini öğrendi. Sözlük tedvini için dil

⁸³ İbrâhîm b. Murâd, *el-Mu'cemu'l-'İlmî el-'Arabî el-Muhtas*, s. 5,6; Hâc Hennî Muhammed, "et-Te'lifü'l-Mu'cemi't-Türâsî'l-Mutehassîs-'Avâmîlî Neş'etihi ve Merâhîli Tetavvurihi-", s. 140.

⁸⁴ Anonim, *Fevâ'idü Celîle ve 'İbâratün Latîfe*, Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz 1075/1, vr. 10b.

⁸⁵ el-Cürcânî, a.g.e., 102.

⁸⁶ el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, s. 27.

⁸⁷ el-Münâvî, Zeynû'd-Dîn Muhammed, *et-Tevkîf 'alê Mehemmêti't-Te'ârif*, s. 173.

⁸⁸ Hâc Hennî Muhammed, a.g.e., s. 140.

⁸⁹ Hâc Hennî Muhammed, a.g.e., s. 140.

⁹⁰ İbn Kemâl Paşa, a.g.e., s. 37-49.

⁹¹ Asıl adı: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî. Bkz. Kutluer, İlhan, "Hârizmî, Muhammed b.Ahmed", XVI, 222-224.

⁹² Carl Brockelmann, *Târîhu'l-'Edebi'l-'Arabî*, IV, 333; Ömer Rizâ Kahrâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 29.

⁹³ Asıl adı: el-Aşşâb et-Tabîb Saîd b. Hibetî'llêh b. el-Hüseyn Ebu'l-Hasen el-Bağdâdî. Bkz. Bağdatlı İsmâîl Paşa, İsmâîl b. Muhammed Emîn Mir Selîm Babanzâde, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn*, I, 390,391.

⁹⁴ Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn*, I, 390,391.

⁹⁵ Asıl adı: Mustafa b. Muhiddin Muhammed b. İsmâîl İbnü'l-Kussa'. Bkz. Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn*, II, 432.

⁹⁶ Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn*, II, 432.

⁹⁷ Asıl adı:Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî. Bkz. Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", VIII, 134-136.

⁹⁸ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütüp ve'l-Fünûn*, I, 422.

⁹⁹ Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-Târîh*, V, 2978,3979.

¹⁰⁰ Asıl adı: Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. Bkz. Özkan, Halit, "Süyûtî", XXXVIII, 188-198.

¹⁰¹ Ali ve Ahmet Karabulut, a.g.e., III, 1555,1601.

¹⁰² Abdülazîz b. İbrâhîm b. Kâsım, *ed-Delîl ile'l-Mütünî'l-'İlmiyye*, 635.

¹⁰³ Muhammed Ayîş, *Fihrisi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabîyye fî'l-Memleketi'l-Vatanîyyeti'n-Nimsêviyye*, s. 380.

¹⁰⁴ Serkis, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ, *Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-'Arabîyye ve'l-Mu'arrabe*, II, 485.

¹⁰⁵ Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn*, I, 141.

¹⁰⁶ ez-Ziriklî, Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî, *el-A'âm*, II, 167.

¹⁰⁷ Asıl adı: Zeynüddîn Muhammed Abdürrahîm b. Tacil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî. Bkz. Kandemir, "Münâvî, Muhammed Abdürrahîm", XXXI, 572-575.

¹⁰⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., I, 508.

¹⁰⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1494.

¹¹⁰ Ömer Rizâ Kahrâle, a.g.e., VIII, 227.

¹¹¹ Asıl adı: Eyûb b. Mûsâ el-Hüseynî Ebû'l-Bakâ el-Kefevî. Bkz. Bağdatlı İsmâîl Paşa, *İdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyl 'alê Keşfi'z-Zunûn*, IV, 380.

¹¹² Bağdatlı İsmâîl Paşa, *İdâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyl 'alê Keşfi'z-Zunûn*, IV, 380.

¹¹³ Asıl adı: Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî. Bkz. Karaarslan, "Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm", XXV, 330,331.

¹¹⁴ Serkis, a.g.e., II, 645.

¹¹⁵ Serkis, a.g.e., II, 1301.

¹¹⁶ Hâlid Fehmî, *Me'âcimü'l-Mustalahiyyet fî Tûrâsî'l-'Arabîyye*, 24.

¹¹⁷ Serkis, a.g.e., II, 1326.

alimleri çöllere çıkıyor veya şehre gelen kabilelerden kelimeleri düzensiz bir şekilde kaydediyordu.

Başlangıçta *Kitâbu'l-Hayl*, *Kitâbu'l-Haşarât* gibi belli konularda eserler yazılmaya başlandı; ancak bu sözlükler aranan birçok kelimeyi içermiyordu. İlerleyen zamanlarda Kitûbu's-Sıfat ve el-Garîbu'l-Musannef olarak da adlandırılan ve birden fazla konuyu içeren sözlükler yazıldı. Ancak günümüzdeki anlamıyla var olan tüm kelimeleri ihtiva eden sözlük el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* isimli eseri ile başladı. el-Halîl b. Ahmed bu sözlükte kelime sıralama yöntemi olarak harflerin mahreçleri ve kalb sistemini kullandı.

el-Halîl b. Ahmed'in sözlüğünde kelime araştırmanın zorluğunu anlayan İbn Düreyd alfabetik sıraya göre *el-Cemhere*'yi kaleme aldı.

Daha sonra İsmâil b. Hammâd el-Cevherî kâfiye ekolünü kurdu. Bu ekolde kelimeler sıralanırken son harflerine göre bâblara ve her bâb, kendi içinde ilk harflere göre fasıllara ayrılır. el-Cevherî'nin *es-Sihah: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye* isimli eserinin bu metotla yazılan ilk sözlük olduğu anlaşılmaktadır.

İlerleyen süreçte Zemahşerî'nin *Esâsü'l-Belâga* isimli eseri gibi kelimelerin zâid harflerden tecrid edilerek ilk harfine göre sıralandığı eserler kaleme alındı.

Terim sözlükleri belirli bir ilim veya sanat dalı mensuplarının özgün anlam yüklenen kelime ve terkiplerin derlendiği eserlerdir. Tüm bu süreç içerisinde terim sözlükleri de vardı; ancak genel sözlüklere nazaran daha az yaygın olduğu için sadece alanın mensuplarınca kullanılıyordu. Terim sözlüklerinin ilki Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-'Ulûm* adlı eseridir. Bu alanda yazılan en önemli eser ise Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *et-Ta'rîfât* isimli eseridir.

Bilgi

Bu makale, Ahmet Ensar Kahraman'ın Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Fevâ'idü Celile ve 'İbârâtün Latife-Edisyon Kritik" adlı Yüksek Lisans Tezinden (Prof. Dr. Ramazan Ege- Ahmet Ensar Kahraman işbirliği ile) türetilmiştir.

Kaynaklar

- Abdullah Muhammed en-Nûkarât, *eş-Şâmil fi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Bingazi: Dâru'l-Kütûbi'l-Vataniyye, 2003.
- Abdulaziz b. İbrâhîm b. Kâsım, *ed-Delîl ile'l-Mütûni'l-'İlmiyye*, Riyad: Dâru's-Samî'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000.
- Adnân el-Hatîb, *el-Mu'cemu'l-'Arabiyye Beyne'l-Mâdî ve'l-Hâdir*, 2. baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nêşîrûn, 1994.
- Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1979.
- Ahmed b. Abdullah el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye ve Turugu Tertîbihê*, Riyad: Dâru'r-Râye, 1992.
- Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahs el-Lugavî 'Inde'l-'Arab*, 6. baskı, Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Ahmed Muhtâr Ömer, *Sinâ'atü'l-Mu'cemi'l-Hadîs*, 2. baskı, Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2009.
- Ali Eroğlu, "Şiirle İstişhâd ve İstişhâd Açısından Medârik", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı: 0-11(Haziran, 1993).
- Anonim, *Fevâ'idü Celile ve 'İbârâtün Latife*, Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz 1075/1.

- Aslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Nemeddin", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, İsmâil b. Muhammed Emin Mîr Selîm Babanzâde, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, Cilt: I-II, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, ts., *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'âlê Keşfi'z-Zunûn*, Cilt: I-IV, Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts..
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Büldân*, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1987.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukûkî İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, Cilt: I-IIX, İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts..
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5. baskı, Cilt: I-VI, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts. Demirayak, Kenan, Arap-İslam Literatür Bilgisi, 2. baskı, İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Durmuş, İsmail, "Sözlük", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 37, İstanbul: TDV yayınları, 2009. "İstişhâd", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 23, İstanbul: TDV Yayınları, 2001. "Nadr b. Şümeyl", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, "Zebîdî, Muhammed Murtazâ", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebu Bekir el-Enbârî, Muhammed b. El-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr, *ez-Zêhir fi Me'âni Kelimâti'n-Nês*, Thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin, Cilt: I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Ebû Sikkîn, Abdulhamîd Muhammed, *el-Meâ'cimu'l-'Arabiyye Medêrisühê ve Menêhicühê*, 2. baskı, Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye, 1981.
- Elmalî, Hüseyin, "Ebû Zeyd el-Ensârî", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Emîl Y 'akûb, *el-Me'âcimu'l-Lugaviyyetü'l-'Arabiyye Bedâetühê ve Tevavvurühê*, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1981.
- el-Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. El-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luga*, Thk. Muhammed 'İvâd Mur'îb, Cilt: I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fevzî Yûsuf el-Hêbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye Mevdû'âtin ve Elfâzan*, Kahire: el-Velâ' li'-Tab'î ve'n-Neşr, 1996.
- Gümüş, Sadreddin, "Cürçânî, Seyyid Şerîf", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Güneş, Kadir, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
- Hâc Hennî Muhammed, "et-Te'lîfû'l-Mu'cemi't-Türâsi'l-Mutehassîs- 'Avâmilü Neş'etihî ve Merâhili Tetavvurihî-", *Mecelletü'l-Eser*, Sayı: 22 Haziran 2015.
- Hâlid Fehmî, *Me'âcimu'l-Mustalahiyyet fi Türâsi'l-'Arabiyye*, Kahire: Dâru'n-Neşr li'l-Cemîât, 2017.
- el-Halîl b. Ahmed, Ebu Abdurrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, Thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Semirâî, Cilt: I-VIII, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts..
- el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, Thk. İbrâhîm el-Ebyârî, 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1989.
- Hasan Cafer Nüreddin, *el-Me'âcimu ve'l-Mevsû'âtü beyne'l-Mâdî ve'l-Hâdir*, Beyrut: Reşâd Bars li't-Tabâa' ve'n-Neşr, 2003.
- Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî Neş'etühü ve Tetavvurühü*, 4. baskı, Kahire: Dâru Mısır li'ttaba'ât, 1988.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman el-Mevsilî, *el-Hasâis*, 4. baskı, Cilt: I-III, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kütüb, ts..
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Cilt: I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, 1979.
- İbrâhîm b. Murâd, *el-Mu'cemu'l-'İlmî el-'Arabî el-Muhtas*, Beyrut: Dâru'l-Garîb el-İslâmî, 1993.
- İbrâhîm Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyât, Hâmîd Abdulkâdir, Muhammed Alî en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, 4. baskı, Cilt: I(I-II), Kahire: Mektebetü's-Şurûkî'd-Düveliyye, 2004.

- Kandemir, Mehmet Yaşar, “*Garibu’l-Hadis*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 13, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- “Münâvî, Muhammed Abdürreâf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 31, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbn Düreyd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- “Keşşâfî Istılâhâtı’l-Fünûn ve’l-Ulûm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 25, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Karabulut, Ali Rıza, Ahmet Turan Karabulut, *Mu’cemu’t-Târih*, Cilt: I-V, Kayseri: Daru’l-Akabe, 2001.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütüp ve’l-Fünûn*, Cilt: I-II, Beyrut: Müessesetü’t-Târihi’l-‘Arabî, ts..
- Kemalpaşazâde, İbn Kemâl Paşa, *et-Ta’rifât ve’l-Istılâhât*, Thk. Hâlid Fehmî, Kâhire: Müessesetü’l-‘Ulyê li’n-Neşr, 2008.
- Kılıç, Hüseyin, “İbn Manzûr”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kutluer, İlhan, “Hârizmî, Muhammed b.Ahmed” TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Levis Mulûf el-Yesû’î, *el-Müncid fi’l-Luga*, 19. baskı, Beyrut: et-Tab‘atu’l-Katolikiyye, ts..
- el-Mevsilî, Ebu Ya‘î, Ahmed b. Alî el-Müsennâ et-Temîmî, *el-Mu’cem*, Thk. Hüseyin Selîm Esed, Beyrut: Dâru’l-Me’mûn li’l-Türâs, 1989.
- Muhammed Âyîş, *Fihri’si’l-Mahtûtâtı’l-‘Arabiyye fi’l-Memleketi’l-Vataniyyeti’n-Nimsêviyye*, Cidde: Müessesetü’s-Sekîfeti’s-Safâ el-‘İlmiyye, 2008.
- el-Münâvî, Zeynü’d-Dîn Muhammed, *et-Tevkîf ‘alê Mehemmêti’t-Te‘ârîf*, Kahire: ‘Âlemü’l-Kütüp, 1990.
- Ömer Rizâ Kakhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, Cilt: I-XV, Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna, Dâr’i İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1957.
- Özkan, Halit, “Süyûtî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öznurhan, Halim, “*Istılâh*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: Ek1, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016).
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, Mehmet Suat, “Zemahşerî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Serkis, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ, *Mu’cemu’l-Matbûâtı’l-‘Arabiyye ve’l-Mu‘arrabe*, Cilt: I-II, Kahire: Matba‘at’ı Sekîs, 1928.
- es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, Thk. Muhmmmed Abdurrahman el-Mar‘aşlî, Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2018.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur‘ân*, Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Cilt: I-IV, Kahire: el-Hey‘etü’l-Mısıriyyet-i-‘Âmme li’l-Kitâb, 1974.
- Tural, Hüseyin, “İbn Hâleveyh”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Tülücü, Süleyman, “Asmaî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yûsrâ Abdulganî Abdullâh, *Mu‘cemü’l-Me‘âcimi’l-‘Arabiyye*, Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1991.
- ez-Ziriklî, Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî, *el-A‘lâm*, 15. baskı, Cilt: I-VIII, Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyin, 2002.